

„Duchovní organismus prostoupený uměním“: Rudolf Eitelberger a stavba měst podle uměleckých zásad

Martin HORÁČEK

ANOTACE: Studie rozebírá zapojení Rudolfa Eitelbergera do rozpravy o optimální podobě moderního velkoměsta. Soustředí se přitom na jeho stěžejní text k tématu, přednášku *Ueber Städteanlagen und Stadtbauten* z roku 1858. Rekapituluje se zde její obsah a zdůrazňují se některé podstatné prvky autorovy argumentace jako zakotvení v historii a reference k antickým a středověkým zvyklostem, vedení paralel se současností s důrazem na podněty pro budoucí stavební rozvoj Vídně, jakož i bystré postřehy ohledně benefitů kultivované výstavby a motivace obyvatel. Na Eitelbergera o generaci později navázal v proslulé knize *Stavba měst podle uměleckých zásad* (1889) jeho žák Camillo Sitte – rozdíly v jejich přístupech jsou shrnuty v závěru.

1

2

Před sto šedesáti lety, přesně 10. března 1858, hovořil v zasedacím sále budovy dolnorakouského stavovského domu v Panské ulici ve Vídni tehdy již dostatečně renomovaný historik umění a památkář Rudolf Eitelberger před vybraným publikem o zakládání měst a městských staveb. Jeho přednáška (v originále *Ueber Städteanlagen und Stadtbauten*) byla vzápětí zveřejněna tiskem, nejprve separátně a potom ve sborníku s dalšími příspěvky z cyklu populárně naučných referátů, zajišťovaných ve sněmovně především akademiky z filozofické fakulty vídeňské univerzity.¹ Eitelberger, spiritus agens vídeňské a vlastně též celorakouské rozpravy o historickém a soudobém umění, se na sklonku 50. let zabýval plánováním měst víc než kdykoli předtím i potom. Důvodem byla aktuální kulturněpolitická situace v hlavním městě monarchie, jehož (a jejíž) vůdcové právě rozhodovali o tom, jakým způsobem bude urbanizován někdejší hradební prstenec okolo středověkého centra, odstraňovaný na základě císařského výnosu z prosince 1857.

Zhruba o půlstoletí později, v knize *Der Städtebau* z roku 1913, označil její editor, německý kritik a teoretik architektury Werner Hegemann, Eitelbergera za „vynikajícího myšlenkového iniciátora v oboru stavby měst a učitele Camilla Sitteho“.² Později ve 20. století byl ale Eitelbergerův vklad do disciplíny nově známé pod označením urbanismus poněkud zapomenut. Asi se tomu ani nemůžeme divit; v bohatém a námětově různorodém portfoliu Eitelbergerových zveřejněných odborných textů sice nalezneme poznámky k tématu třeba ve studiích o památkách nebo v medailonech dobových architektů, výlučně oboru se však věnují, pokud známo, pouze tři z nich: jmenovaný *Ueber Städteanlagen und Stadtbauten*, dále komentář k obrazovému albu návrhů na vídeňskou Okružní třídu z roku 1859³ a nepříliš rozsáhlá publikace *Das bürgerliche Wohnhaus*

Obr. 1. Vzor: Athény, Akropolis. Foto: Martin Horáček, 2009.

Obr. 2. Vzor: Řím, Forum Romanum. Foto: Martin Horáček, 2010.

1858, Wien 1858. Online, <https://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/content/titleinfo/1451614>, vyhledáno 31. 1. 2018.

² „[Eitelberger es] ...verdient, als hervorragender geistiger Anreger auf dem Gebiete des Städtebaues und als Lehrer Camillo Sittes gerühmt zu werden.“ – Werner Hegemann (ed.), *Der Städtebau: Nach den Ergebnissen der allgemeinen Städtebau-Ausstellung in Berlin nebst einem Anhang II*, Berlin 1913, s. 252. Cit. podle Wilfried Posch, Camillo Sittes städtebauliche Schriften, in: Klaus Semsroth – Michael Mönninger – Christiane Crasemann Collins (edd.), *Camillo Sitte Gesamtausgabe II: Schriften zu Städtebau und Architektur*, Wien – Köln – Weimar 2010, s. 11–79, zde s. 34, pozn. 78.

³ Prof. R. v. E. [Rudolf von Eitelberger], *Die preisgekrönten Entwürfe zur Erweiterung der inneren Stadt Wien*, Wien 1859. Online, <https://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/content/titleinfo/1477162>, vyhledáno 31. 1. 2018.

■ Poznámky

¹ Rudolph Eitelberger von Edelberg, *Ueber Städteanlagen und Stadtbauten: Ein Vortrag gehalten am 10. März*

Obr. 3. Úkol – rozšíření vnitřního města. Vídeň, Kurrentgasse. Foto: Martin Horáček, 2008.

Obr. 4. Vzor: Cremona, Piazza del Comune, podloubí katedrály. Foto: Martin Horáček, 2017.

und das Wiener Zinshaus,⁴ napsaná společně s architektem Heinrichem Ferstem, vydaná v roce 1860 a usilující o typologické i stylové přizpůsobení nové obytné zástavby v metropoli západoevropským, především anglickým vzorům. Veškeré Eitelbergerovo dílo ostatně zůstalo dlouho mimo hlavní proud zájmu historiografů, jak kvůli většímu důrazu na výkony následnické generace historiků umění tzv. vídeňské školy (pokud jde o dějepis dějin umění), tak vinou malého zájmu o dění v architektuře a výtvarné tvorbě druhé poloviny 19. století (pokud jde o dějiny samotného umění). Eitelbergerovu klíčovou pozici v různých fasetách dobové diskuse se daří korektně objasňovat teprve od první dekády 21. století,⁵ nikoli ovšem snadno, jak o tom ještě promluvíme v závěru. To platí také pro „stavbu měst“ neboli urbanismus.⁶

*

Pro porozumění ideovému přínosu Rudolfa Eitelbergera na poli stavby měst je nejdůležitější rozbor obsahu přednášky z roku 1858; ostatní dva texty můžeme vnímat spíše jako případové studie, a zabývat se jimi proto blíže nebudeme. Ovšem ani předložený rozbor přednášky nebudíž pokládán za vyčerpávající. V časopise zaměřeném na památkovou péči lze třeba ponechat stranou Eitelbergerovy odkazy k dějinám městského práva („*Männer wie Savigny, Hüllmann, Mommsen, Bethmann-Hollweg, Hegel, Arnold*“), svědčící o tom, že ani v „nalezeném“ posláním historika a kritika umění autor nezapomínal na své právnické školení (v Olomouci) a dokázal ho využít jak ve prospěch bezpečnějšího odborného založení svého výkladu, tak pro oslovení širšího obecnstva.

Rozšíření vnitřního města je momentálně nejbožehavějším problémem Vídně, konstatuje Eitelberger na začátku svého proslovu (obr. 3).⁷ Jsme ale na úspěšné vyřešení tak obřího úkolu dobře připraveni? Co vlastně víme o tom, jak města vznikala v minulosti a jaké faktory měly a mají vliv na jejich růst a vzhled? Které skutečnosti, jež doložili historikové, platí rovněž dnes, v turbulentních časech, kdy se stírají dříve ostré rozdíly mezi městem a venkovem a lidé se „v mocném proudu“ přesouvají jedním či druhým směrem? Abychom mohli plánovat budoucnost, věří Eitelberger, neobejdeme se bez pochopení minulosti. V oblasti výzkumu právních a politických dějin měst bylo v 19. století mnoho vykonáno, avšak „*máme hodně mezer, co se tý-*

3

4

če dějin stavebních forem“.⁸ Historikové umění se rádi věnují jednotlivým mistrovským dílům, „*nedostává se jim ale dost příležitostí*“ promýšlet fenomén zapojení umělce do „*výtvarného organismu celonárodního významu*“.⁹ Je zřejmý rozdíl v tom, jak nahlížet na jednotlivá umělecká díla a na stavební celky; zatímco prvním se daří, pokud nevznikají pod tlakem materiálních potřeb, v druhém případě se takovým činitelům nelze vyhnout – hrozí naopak opačný extrém, totiž zanedbání umělecké stránky plánování.

Neoddiskutovatelný vliv na formování sídel mají přírodní (zeměpisné) podmínky, k nimž se připojují zvyklosti a morálka („*Sittlichkeit*“) obyvatel. Stavba měst („*die Städtebau*“), respektive „*architektonická fyziognomie*“ („*architektonische Physiognomie*“) odráží charakter obyvatelstva. Existuje úměra mezi mírou sociální kooperace a organizovaným vzhledem sídla: zatímco orientální města postrádají hierarchické uspořádání (s výjimkou vyčlenění opevněného sídla vladaře ze zbytku městské tkáně), antické řecké město představovalo „*živoucí organismus*“ („*belebter Organismus*“) díky vysoké přirozené morální úrovni obyvatel. Římané následně strukturu města opřeli o právní normy. Eitelberger cituje Aristotela, podle kterého má každé město s ohledem na geografické danosti poskytnout svým obyvatelům podmínky pro zajištění (1) zdraví, (2) bezpečí, (3) náboženského a politického života a (4) obchodní výměny a dopravního napojení. „*Tyto položky vytvářejí z města duchovní organismus, jímž má prostupovat umění, jmenovitě architektu-*

■ Poznámky

4 Rudolf von Eitelberger – Heinrich Ferstel, *Das bürgerliche Wohnhaus und das Wiener Zinshaus*, Wien 1860. Online, <https://fedora.phaidra.univie.ac.at/fedora/objects/o:1648/methods/bdef:Book/view#>, vyhledáno 31. 1. 2018.

5 Matthew Rampley, The Idea of a Scientific Discipline: Rudolf von Eitelberger and the Emergence of Art History in Vienna, 1847–1873, *Art History* XXXIV, 2011, č. 1, s. 54–79. – Integrované do syntetického výkladu v knize Matthew Rampley, *The Vienna School of Art History: Empire and the Politics of Scholarship, 1847–1918*, University Park 2013. – Andreas Dobsław, *Die Wiener „Quellenschriften“ und ihr Herausgeber Rudolf Eitelberger von Edelberg: Kunstgeschichte und Quellenforschung im 19. Jahrhundert*, München – Berlin 2009.

6 Zejména Posch (pozn. 2). – Dále: Gabriele Reiterer, Rückwärts in die Zukunft: Zur Genese der „modernen“ Städtebaus bei Rudolf von Eitelberger und Camillo Sitte, in: Wolfgang Kos – Christian Rapp (edd.), *Alt-Wien: Die Stadt, die niemals war*, Wien 2005, s. 173–181. – Martin Horáček, *Za krásnější svět: Tradicionalismus v architektuře 20. a 21. století*, Brno 2013, s. 104–106.

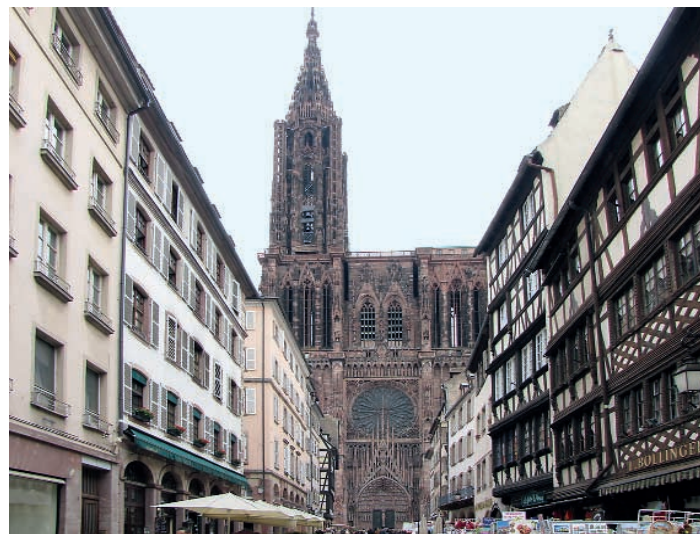
7 „*Unter allen Massenregeln, welche in der jüngsten Zeit ergriffen worden sind, hat keine in so hohem Grade das Interesse der Bevölkerung Wiens erregt, als jene, welche sich auf die Erweiterung der inneren Stadt bezog.*“

8 „*Anders ist es, wenn wir uns nach den Bauformen, nach den architektonischen Grundformen einer Stadt in unseren Geschichtsbüchern umsehen; da finden wir vieles lückenhaft...*“

9 „*Der Geschichtschreiber der Kunst ... hat nur selten die Gelegenheit das zu erwähnen, wo die gesamte Nation als ein werktätiges Ganzes auftritt und der Künstler, selbst der grösste, nur als Glied eines grossen Kunstorganismus ... erscheint.*“

5

6

Obr. 5. Město s antickými kořeny: Split. Foto: Martin Horáček, 2007.

Obr. 6. Středověké město se pne do výše: Štrasburk. Foto: Martin Horáček, 2010.

ra.¹⁰ Konkrétní forma splnění Aristotelových požadavků se proměňuje v závislosti na státní formě a technologickém pokroku: soudobá Vídeň, aktualizuje Eitelberger, nemusí ležet u moře, protože je s velkými námořními přístavy propojena železnici. Nepotřebuje ani vlastní hradby, protože „moderní stát“ nemá městský charakter a jeho obrana se soustředí na vnější hranici a vybraná strategická místa. Platí však trvale, co řekl Pausaniás, že totiž město charakterizují jeho veřejné budovy – sídla úřadů, školy, kulturní stavby a plochy pro shromažďování lidí.¹¹ Veřejné stavby nad soukromými budovami vynikají svou vyšší uměleckou úrovní, jak dokládají zbytky antických měst i evropská středověká města a jak by se to mělo dodržovat také dnes, ačkoli se ve skutečnosti „žádné moderní velkoměsto po výtvarné stránce nedokáže měřit s Římem a Athénami“¹² (obr. 1, 2). Náměstí nebyla pouhými křižovatkami a plácky pro trhovce, nýbrž centry občanského života s podloubími a monumenty. Evropský středověk podržel tento antický princip, jak dokládají také historická města v dnešní habsburské monarchii – Eitelberger jmenuje (rok před ničivou bitvou u Solferina a následnou ztrátou Lombardie) Miláno, Cremonu (obr. 4) nebo Prahu.

Vysoká umělecká úroveň veřejných staveb a veřejných prostor v historických městech nám připadá jaksi samozřejmá. Přesto ji, v její materializované podobě, musíme pokládat za výsledek kompetentní rozvahy profesionála – architekta. Od které doby se architekti zabývají městským plánováním a s jakými úspěchy? Soustředme se při takovém tázání, doporuču-

je Eitelberger, na Evropu – o starověkých civilizacích v Africe a Asii toho totiž moc nevíme a výsledky v moderní Americe či Austrálii jsou po umělecké stránce natolik slabé, že zde sotva nalezneme nějaké poučení. Prvním doloženým architektem, jenž navrhoval města „umělecky“, byl Hippodamos z Milétu.¹³ Nezáleží ovšem jen na architektovi, jeho talentu nebo vzdělání. Kultivaci výstavby v měřítku města či velkoměsta musí nutně podpořit objednatel s pravomocí příslušný plán prosadit: Hippodamos měl v Athénách svého Perikla, pozdější autoři reagovali na zadání Alexandra Velikého, římských imperátorů, Konstantina Velikého nebo Ludvíka XIV. Aniž by jmenoval mladého rakouského císaře, konstatuje Eitelberger, že Vídeň právě dnes „vstupuje v tomto ohledu do své rozhodující stavební periody“.¹⁴

Známé příklady ukazují, že ideální městský půdorys vyvažuje nepravidelné členění s geometrickou pravidelností – nachází se někde uprostřed mezi orientálním městem a přehnanou regulací novodobého Karlsruhe. Řecká města v tomto nabízejí inspiraci. Především je však hoden pozornosti starověký císařský Řím, jelikož jde o skutečné velkoměsto, počtem obyvatel srovnatelné s Vídní a po architektonické stránce dodnes nepřekonané. Víme o daňových nástrojích, které Římané využívali pro financování svých veřejných staveb; víme také o tom, že se po požáru Říma vyklidily centrální oblasti metropole ve prospěch veřejných staveb celoměstského a celonárodního významu a původní obyvatelstvo se muselo vystěhovat na periferie – což Eitelberger bez bližší analýzy dává do souvislosti s aktuální Haussmannovou přestavbou Paříže, jako by chtěl masový přesun obyvatel z centra Vídně opatrně nabídnout k diskusi. Římané výtečně zvládli konstrukční a estetické řešení technických staveb – a v Rakousku by to nemuselo dopad-

nout hůře, jak dokládají „smělé viadukty našich železnic“. V římské říši sloužila metropole jako vzor ostatním městům ve státě. Ani moderní metropole by neměly svou vůdčí roli zanedbat.

Eitelberger jmenuje různá města s římskými kořeny na území monarchie (Vídeň, Wels, Óbuda, Lublaň ad.) (obr. 5) a upozorňuje, že stěhování národů „naštěstí“ přečkalo dostatečné množství římských staveb, takže mohly posloužit jako východisko nových architektonických forem v oblastech osídlených „germánskými kmeny“. Středověká města se oproti antickým vypínají do výše: jejich „stavební fyziognomie“ („*bauliche Physiognomie*“) definuje spojení křesťanského ducha a měšťanského patriotismu. Výsledkem se stalo „známé bohatství forem“ a „pověstná krása“ středověkých staveb¹⁵ (obr. 6). „Moderní metropole“ reprezentují další historickou fázi: jejich strukturu určuje

■ Poznámky

10 „Diese Elemente konstituieren in einer Stadt einen geistlichen Organismus, den die Kunst, speziell die Architektur, zu durchdringen und zu klären berufen ist.“

11 „Pausanias meint..., man könne etwas gar nicht eine Stadt nennen, wo es keine Gebäude für die Behörde, kein Gymnasium, kein Theater, keine Agora und keine ordentlichen Brunnen gibt.“

12 „...aber es gibt keine moderne Grossstadt, die sich mit dem künstlerischen Glanze und der Pracht messen könnte, die Rom ... und ... Athen ... entfalten hatten.“

13 „Der erste Architekt, der Städteanlagen in einem kunstgemässen Systeme durchgeführt hat, war ... ein Milesier von Geburt, Hippodamos.“

14 „Wien geht in diesem Momente in seine entscheidende Bauperiode ein.“

15 „Der Reichthum von Formen, der in diesen Bauten vorkommt, ist bekannt, und die Schönheit der Stadtbauten des Mittelalters sprichwörtlich geworden.“

7

Obr. 7. Moderní vzor: Paříž. Foto: Martin Horáček, 2012.

8

Obr. 8. Vídeň má nejkrásnější polohu ze všech evropských metropolí. Pohled ze zahrady zámku Schönbrunn severním směrem. Foto: Martin Horáček, 2010.

buď politický koncept centralizované monarchie, nebo průmysl, případně obojí. Prototypem a nejvlivnějším příkladem je Paříž (obr. 7). Francouzská metropole ovšem nedosáhla svého významu pouhým součtem počtu obyvatel, vlivných politických institucí a průmyslových podniků; bez „velkých staveb věnovaných kultuře“ by totiž toto i každé jiné město bylo pouhou „hromadou kamení obydlenou populací ujařmenou denními starostmi“.¹⁶

Vídeň roku 1858 oproti Paříži podle Eitelbergera zatím postrádá velkoměstský charakter, i když se s ní může srovnávat počtem obyvatel a politickým významem (obr. 9). Chybí jí klíčové veřejné stavby a nemůže se pyšnit ani dostatečným množstvím „monumentů“ minulosti, s výjimkou svatoštěpánské věže a barokních objektů (jejichž styl, některými dobovými autory problematizovaný, zde Eitelberger nijak nekomentuje). „Architektonická krása Vídně, nehledě na pár novějších budov, spočívá výlučně ve stavbách budoucnosti.“¹⁷

Eitelberger se snaží nezabřednout do kontroverzí o správném slohu: ukazuje se podle něj, že nový styl nebude jen tak vynalezen a že nejúspěšnější cestu představuje spojení „základních prvků hotových stylů“ („die Grundelemente schon fertigen Baustyle“) s novými technologickými vymoženostmi. Praxe směřuje sakrální stavby ke středověkým předlohám; kdežto „světské stavby vždy podporovaly dobrý vkus, aniž by generovaly nový styl“.¹⁸ „Ve Vídni vstupuje architektura na panenskou půdu,“ tvrdí Eitelberger a kritizuje slabou výtvarnou úroveň

nově vybudovaných ulic a bloků. Očekáváme, že vzniknou velké stavby, u kterých je umělecké řešení nezbytné. Rozličné požadované funkce, stejně jako zeměpisné podmínky ve Vídni vyvracejí případné obavy z monotónního výsledku: „Žádné evropské hlavní město nemá tak pěkně zvlněný terén a nenabízí tolik krásných výhledů, ani Paříž“.¹⁹ (obr. 8).

Proč bychom vůbec měli o „architektonickou krásu“ usilovat? Pěkné prostředí podporuje příjemné pocity, morálku a vlastenectví – úhrnem jde o „fyzické a psychické zdraví“ obyvatel.²⁰ Rakouská metropole, rozložená na hranici mezi Západem a Východem, přibírá navíc funkci „strážce pravé kultury“ („Wächter der wahren Kultur“) a vzoru pro jihovýchodní Evropu. S ohledem na soutěživého „ducha“ současnosti vstupuje také Vídeň do „ušlechtilého zápasu o politickou a kulturní převahu“ („der edle Wettkampf um politische und Kultur-Vorherrschaft“). Z těchto důvodů, uzavírá Eitelberger svou přednášku, má umělecké hledisko při rozhodování o proměnách města dalekosáhlý význam pro současnost i budoucnost.

*

Nelze říci, že by Eitelbergerova představa o dalším stavebním rozvoji Vídně byla spojena s nějakým výlučným vzorem k následování: reference k moderní Paříži, antickému Římu, středověké Praze nebo (v knížce *Das bürgerliche Wohnhaus und das Wiener Zinshaus*) k anglickému stylu bydlení cílily vždy jen na jeden nebo na několik dílčích aspektů problému. Stejně tak nebyla jednoznačně pojmenována osoba nebo vrstva, která by měla nést za budoucí podobu metropole odpovědnost. Na císaře Františka Josefa I. se poukázalo nepřímě; demokratická „polis“ byla vyzdvížena v řeckém příkladu a podnikatelské a církevní elity zásluhou středověkých příkladů. Určují-

cím činitelem změn se neměla stát ani vybraná kulturní ideologie: důležité bylo antické dědictví i germánská tradice; vlastenectví se mělo snoubit s kosmopolitismem a iniciativa schopného jednotlivce měla korigovat dějinné síly. Autorovu nevyhraněnost konfrontujeme se složením publika jeho přednášky. Noviny psaly o „vybraném a početném obecnstvu“. Patřil k němu ministr vnitra Alexander Bach, z panovníkova pověření vedoucí přípravu podkladů pro soutěž na rozšíření vnitřního města, nebo ministr kultury a vyučování Lev Thun-Hohenstein, jinak člen poroty této soutěže vypsané 30. ledna 1858. Údajně byl přítomen též architekt Franz Sitte se svým tehdy čtrnáctiletým synem Camillem.²¹ Bylo zapotřebí získat lidi

■ Poznámky

16 „Was aber Paris ... zur eigentlichen Weltkapitale macht, waren die grossen Kulturzwecke gewidmeten Bauten, ohne denen heute Paris, wie Berlin, München und Florenz nichts anders als grosse Steinhäufen wären, bewohnt von einer in den Bedürfnissen des Tages untergehenden Bevölkerung.“

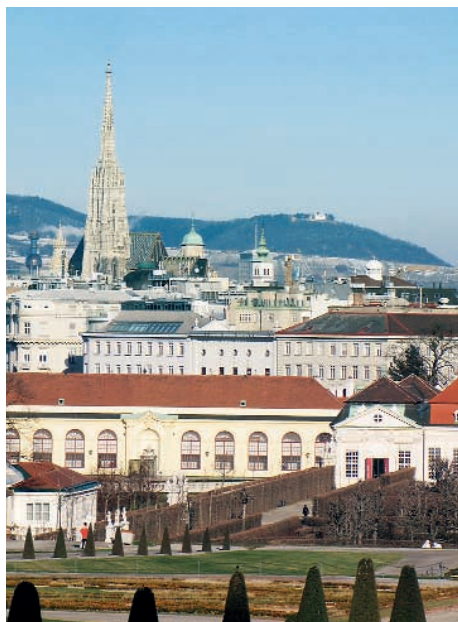
17 „Die architektonische Schönheit Wiens liegt, wenn wir einige Bauten der jüngsten Zeit ausnehmen, ausschliesslich in den Gebäuden der Zukunft.“

18 „... die weltliche Bauten ... haben zu keiner Zeit neue Style hergerufen, aber sie haben zu allen Zeiten die Stylrichtungen ausgebildet, den Geschmack gefördert, die Ideenreichthum der Zeiten vermehrt.“

19 „Wer nur einmal das schönbewegte, an Aussichten so reiche Terrain um Wien ... betrachtet hat, der wird finden, dass keine Hauptstadt Europa's sich Wien im Reichthum von schönen Aussichten und Motiven zu architektonischen Anlagen vergleichen kann, ... weder Paris..., noch ... Berlin oder München...“

20 „Das ist die Frage der physischen und psychischen Gesundheit...“

21 Posch (pozn. 2), s. 33.

9

Obr. 9. *Prozatím (1858) jediná opravdová architektonická dominanta Vídně, katedrála sv. Štěpána. Foto: Martin Horáček, 2015.*

Obr. 10. *Vídeň, mechtaristický kostel, Franz Sitte – Camillo Sitte, 1871–1874. Foto: Martin Horáček, 2005.*

pro věc, jak ty, kdo byli momentálně u moci, tak skupiny, jejichž vzestup byl dočasně zastaven po nepovedené revoluci před deseti lety a jejichž návrat do hry nyní visel ve vzduchu nebo byl vyloženě žádoucí kvůli uvolnění kapitálu pro potřebné stavební investice. Eitelberger věděl, jak se má hovořit s lidmi, pokud je zapotřebí dosáhnout cíle s jejich pomocí, a jeho vyjednávací dovednosti byly proslulé, mezi některými současníky až nechvalně.²² Představený ideový amalgám pravděpodobně odrážel jak autorovo komplexní vnímání problematiky přirozeně odporující jednoduchému popisu a receptu, tak předpokládané naladění různých segmentů cílové skupiny, kterou měla být rakouská společnost coby celek.

Posluchače nebo čtenáře z řad architektů mohla vedle toho zaujmout další věc, laikům možná méně nápadná. Architekt a znalec textů Rudolfa Eitelbergera a Camilla Sitteho Wilfried Posch poukázal na skutečnost, že prvně jmenovaný ve své přednášce použil do té doby neslýchané pojmy jako „Städtebau“, „Stadtanlagen“, „Stadtbauten“ nebo „Städteentwicklung“.²³ Pojem Städtebau podle Posche Eitelberger nejspíš vyčetl v *Estetice* Friedricha Theodora Vischera, konkrétně ve svazku *Die Baukunst* z roku 1852.²⁴ Vischerův těžkopádný hegelíánský výklad zde netřeba reprodukovat doslova; podstatný je jeho důraz na přírodní podmínky, sociální funkce, dynamiku procesu („zyklische

10

Aufgabe“) a umění: „Když se podaří ovládnout náhodu a instinkt ve prospěch ušlechtilého uměleckého účinku, vzniknou skutečně živé městské obrazy s historickým charakterem.“²⁵

Nepodařilo se zatím vypátrat, zda výraz Städtebau použil některý autor před Vischerem. Víme ale, že se v německojazyčné rozpravě o stavbě měst etabloval teprve v 90. letech 19. století díky Camillovi Sittemu (1889) a Josephu Stübbenovi (1890).²⁶ Kupodivu to byl pouze Eitelberger, v jehož textech se výraz objevuje v mezidobí 1852 až 1889. Sitte Vischerovu *Estetiku* četl a dopisoval si o ní s Eitelbergerem.²⁷ Snad právě díky Vischerovi začal přemýšlet nad dalším pojmem, kterým byl „Stadtbild“ – „městský obraz“, jenž se dostal do kurzu rovněž v 90. letech, kdy se architektonické solitéry i celky často posuzovaly kritériem „malebnosti“. Požadavek malebnosti zhruba na dvě dekády podstatně proměnil architektonické vzdělávání a praxi a významně se podílel na zrodu dvou architektonických stylů, florální secese a stylu domoviny, jejichž kompoziční pravidla se promítla rovněž do práce s dispozičními vzorci v urbanistickém měřítku.

Sitte se k Eitelbergerovi hrdě hlásil jako ke svému učiteli (obr. 10).²⁸ Analýza jejich vztahu by vystačila na detailní samostatnou studii, která zatím nevznikla; k tomu, co bylo napsáno jinde,²⁹ připojme jen, že Eitelbergerův takt a cit pro jednání s lidmi vyvažoval Sitteovu impulzivnost a zřejmě nejednou pomohl zachránit nebo alespoň stabilizovat Sitteovu kariéru ve výtvarném školství. Není bez zajímavosti, že k Eitelbergerovým žákům se počítá také syn Friedricha Theodora Vischera, historik umění a estetik Robert Vischer, sdílející se

svým mentorem i se Sittem zájem o fyziologické stránky vidění a „tvrdé“ přírodovědecké zdůvodnění estetických fenoménů.

Nicméně ve vztahu Eitelbergerova odborného díla k odbornému dílu Roberta Vischera se projevuje tentýž rys jako ve vztahu k dílu Camilla Sitteho, totiž rys, který pomáhá vysvětlit, proč je Eitelbergerova pozice v dějinách estetiky stejně jako v dějinách urbanismu poněkud zastřená. Vischer i Sitte ve svých disciplínách jednoznačně otevřeli novou kapitolu. Zůstane-li u druhé z nich, Sitteho *Stavba měst podle uměleckých zásad* je geniální, nadčasová kniha, jak po stránce věcné, tak formulační. Jde o pádnou syntézu maximálního intelektuálního soustředění se „selským rozumem“, která jednoznačně vyčnívá též ve srovnání s pře- hrší ostatních Sitteho textů. Co tu Sitte tvrdí a dokazuje, Eitelberger jen naznačuje; postřeh z jeho vídeňské přednášky o „fyzickém a psychickém zdraví“, který se nám – lidem 21. století znepokojeným z civilizačních chorob – hodně líbí, je u Eitelbergera pouhou poznámkou, kdežto u Sitteho základním kamenem argumentace. Eitelberger má největší starost o monumentální stavby – „Monumentalbauten“ –, kdežto Sitte o náměstí, což reflektuje jednak posun ve vnímání priorit v množině městských vzorců, jednak skokový posun v chápání městského života v obecném slova smyslu směrem k pojetí, jaké je nám dnes mnohem bližší. Eitelberger i Sitte shodně odkazují k „dobrým“ příkladům z minulosti, ale dělají to každý

■ Poznámky

22 Kathrin Pokorny-Nagel, Zur Gründungsgeschichte des k.k. Österreichischen Museums für Kunst und Industrie, in: Peter Noever (ed.), *Kunst und Industrie: Die Anfänge des Museums für angewandte Kunst in Wien*, Wien 2000, s. 52–89, zde s. 60.

23 Posch (pozn. 2), s. 35.

24 Friedrich Theodor Vischer, *Ästhetik oder Wissenschaft des Schönen: Zum Gebrauch für Vorlesungen III/2/1: Die Baukunst*, Stuttgart 1852, s. 262.

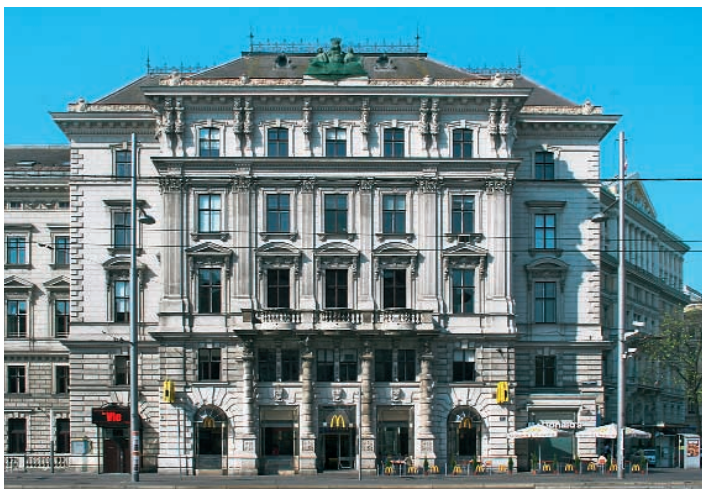
25 „Wo Zufall und Instinct glücklich gegriffen, die Kunst edel nachgewirkt, entstehen die wahrhaft lebendigen Städtebilder mit historischem Charakter.“ – Vischer (pozn. 24), s. 264.

26 Camillo Sitte, *Der Städte-Bau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wien 1889. – Joseph Stübben, *Der Städtebau*, Darmstadt 1890.

27 Posch (pozn. 2), s. 37.

28 Camillo Sitte, Rudolf v. Eitelberger [*Neue Illustrierte Zeitung* XIII, 1885, s. 483, 486], in: Klaus Semsroth – Michael Mönninger – Christiane Crasemann Collins (edd.), *Camillo Sitte Gesamtausgabe V: Schriften zu Kunsttheorie und Kunstgeschichte*, Wien – Köln – Weimar 2010, s. 314–320.

29 Horáček (pozn. 6), s. 105.

11

12

Obr. 11. Vídeňská renesance: Okružní třída, palác Wertheim, Heinrich Ferstel, 1864–1868. Ferstel byl Eitelbergerův přítel a favorit mezi soudobými architekty. Foto: Martin Horáček, 2007.

Obr. 12. New York, Central Park, Frederick Law Olmsted – Calvert Vaux, 1858–1876. Foto: Martin Horáček, 2015.

jinak: Eitelberger promlouvá jako historik, jenž poučuje o tom, co bylo, kdežto Sitte mluví jako praktik, jenž plánuje a přitom odkazuje k tomu, co na svých cestách viděl zdařilého. Sitteho *Stavba měst* je v Eitelbergerově přednášce obsažena v zárodečné formě. Eitelberger průkopnický uchopil stavbu měst jako komplexní téma, zasluhující samostatnou debatu. Propojil historiografické poznatky s individuální psychologií a politickou agendou. Sitte na tuto metodu navázal, avšak posílil psychologický (až přírodovědecký) pohled a poněkud (ne zcela) upozadil pohled politický. Idealistický model nahradil hotovou příručkou.

Ještě jeden moment mohl přispět k tomu, proč Eitelbergerův příspěvek do dějin urbanismu pozdější generace přehlédly. Souvisí to s jeho naznačeným osobním založením. Zatímco u Sitteho má čtenář pocit, že pověděl všechno, co povědět mohl a chtěl, u Eitelbergera tomu tak není. Eitelberger se, poučen rovněž zkušeností z revolučního roku 1848, vyvaroval rétoriky, jež by mohla být vnímána jako radikální. Pochopil, že ve společenském terénu nejde ani tak o to, být vzdělanější než ostatní, nýbrž o získání respektu ke svému vzdělání. Ten nemusíte získat, pokud svou učenost budete dávat najevo příliš halasně. Camillo Sitte (podle Leopolda Bauera nejvzdělanější a nejcharismatictější řečník doby)³⁰ si tuto nuanci neuvědomil, nebo si ji uvědomil příliš pozdě. Proto je ve skutečnosti podoba Vídně poznamenaná mnohem víc Eitelbergerem než Sittem, jehož pro-

roctví brali vážněji jinde. Nejen podoba Vídně – regionální centra v monarchii a na Balkáně, vcelku dobrovolně adaptující vídeňský příklad (jak si Eitelberger přál), by bez Eitelbergera vypadala velmi odlišně. Existovaly by bez Eitelbergera okružní třídy s prstencem „monumentálních“ veřejných budov? Existovala by bez Eitelbergera tzv. vídeňská renesance coby nepoužívanější architektonický jazyk ve střední a jihovýchodní Evropě, přes svůj cizí původ jasně regionálně situovatelný (obr. 11)? Vypadala by secese ve střední Evropě tak, jak ji známe, nebýt Eitelbergerem vybudované sítě umělecko-průmyslových škol s progresivními metodami výuky a muzeí s tréninkovým studijním materiálem? A to nemluvíme o památkové péči a akademické rozpravě o umění, rozvíjené díky institucím, jež jmenovaný založil. Eitelberger se v architektonických soutěžích objevoval jen v úloze porotce. Přesto je jeho vliv na dobou architektonickou realitu srovnatelný třeba s vlivem Fredericka Lawa Olmsteda (1822–1903) ve Spojených státech amerických. Srovnání s Olmstedem není nepřipadné rovněž z toho důvodu, že ani Olmsted neměl profesionální vzdělání v architektuře. Zviditelnil se jako žurnalista bojující proti otrokářství a teprve kolem svého třicátého roku věku se začal angažovat ve věci krajinářských úprav. Stal se pionýrem v navrhování městských veřejných parků, „malebných“ zahradních předměstí a také (což ho svým způsobem opět spojuje s Eitelbergerem) v prosazování ochrany divoké přírody³¹ (obr. 12). Navzájem o sobě zřejmě nevěděli a Eitelberger (stejně jako ještě Sitte) kvality americké architektury nechtěl vidět (v Americe byl ovšem známý Eitelbergerův následovník v čele umělecko-průmyslového muzea Jakob von Falke). Oba se však shodou historických okolností ocitli v roli zakladatelů a zhostili se jí úspěšně. Lze povědět, že Eitelbergerovi se v profesním životě s výjimkou

anglikanizující typologie obytných domů podařilo prosadit všechno, o co usiloval, přičemž jednotícím rysem jeho snah byla kultivace tvorby i konzumace umění ve prospěch komunity, tedy toho, pro co se ujal v Sitteho a Hegemannově době v anglicky mluvícím světě označení „civic art“.³² Dochovaný historický materiál snad dovoluje vést podobné paralely přes oceány a desetiletí, aniž bychom je pokládali za příliš umělé a prezentistické. Jiný (a přínosný) pohled na Eitelbergerovy intervence do plánování měst by mohl přinést výzkum založený nikoli primárně uměleckohistoricky, nýbrž vycházející z dnešních znalostí o konstruování tzv. sociálních sítí. Rudolf Eitelberger uměl tyto sítě budovat a zpevňovat a dovedl efektivně směřovat jejich energii – díky tomu ovlivnil stavbu měst víc než mnozí z těch, kdo se podepsali pod jejich plány.

■ Poznámky

30 Leopold Bauer, Zum 80. Geburtstag Kamillo Sittes am 17. April 1923, *Neue Freie Presse*, 1923, 15. 4. Cit. podle Posch (pozn. 2), s. 17.

31 Witold Rybczynski, *A Clearing in the Distance: Frederick Law Olmsted and America in the 19th Century*, New York 2003.

32 Charles Mulford Robinson, *Modern Civic Art, or the City Made Beautiful*, New York – London 1903. – Werner Hegemann – Elbert Peets, *The American Vitruvius: An Architects' Handbook of Civic Art* (ed. Alan J. Platus), New York 1988 [reprint, 1. ed. 1922].